

Az önszerveződő ellenállásként elbeszél holokausztúlélés epikai fikciója

Szántó Tibor *Árnyékvilág* című regényéről

„Elhatározta, nem fogja tétlenül és unatkozva várni a halálát, utolsó idejét lehetőleg szórakozással és kalandokkal tölti. Ha már az ellenállási mozgalomnak nem lehet hasznára.”¹

Az emlékezetkutatások mai állását tekintve valószínűleg kevesen vitatják azt a megállapítást, miszerint a magyar holokausztirodalom körébe sorolható epikai munkák közül nem kevés olyan kötet lapul továbbra is a könyvtárak polcain, amelyeket mindmáig a felejtés szürke porrétege borít. A történelmi évtizedek összehasonlításában a legjobban talán az ötvenes évekbeli műveket temette maga alá az idő, s a témában ekkor kiadott prózai alkotások tűntek el leginkább nyomtalanul a társadalmi amnézia sülyesztőjében. A következőkben egy 1959-ben kiadott és az irodalmi emlékezetből teljesen kihullott regénynek, az *Árnyékvilágnak* a rövid bemutatására teszünk kísérletet. A kötet érdekessége, hogy holokausztúlélő szerzője, Szántó Tibor ötvenhatos fogságtapasztalatát követően a kamasz főszereplők nézőpontjából, az antifasiszta holokauszt-reprezentáció sémáit saját szemtanú-élményeivel ötvözve mutatta be a népiértés időszakát munkájában. A magyar holokausztirodalomban mindenképpen rendhagyónak mondható epikai múltképében az önszerveződő civil ellenállás fejlődésnarratívája köré építette fel az események cselekményesítését.

A mű elemzése előtt talán nem felesleges egy futó pillantást vetni azokra a vészkorszakot ábrázoló regényekre, önéletrajzi munkákra, amelyeket az államilag ellenőrzött könyvkiadás jóvoltából az ötvenhatos forradalom után kézbe vehetett az irodalom iránt érdeklődő nagyközönség. Ha a kronológia felől vizsgáljuk, elsőként a munkaszolgálat gyötrelmeiről a témában több könyvet is jegyző György István *Halálraítéltek* (1957) című munkáját kell megemlíteni, ami részletes beszámolóval szolgált a szerzője által megélt megpróbáltatásokról. A legkevésbé minden bizonnyal Keszi Imre, az antifasiszta humanizmus jegyében íródott *Elysium* (1958) című regényének lapjairól kell lefújni a rárakódtott

HORVÁTH PÉTER (1975) filozófus, irodalomtörténész.

1 Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. Bp., 1959, Magvető, 422.

port, mivel megfilmesítésének köszönhetően ezt őrizte meg leginkább a közösségi emlékezet. Az önéletrajzi ihletésű *Élet a halál földjén* (1959) alkotásról már kevésbé mondható el ugyanez, a legfelsőbb pártvezetésig jutó Betlen Oszkár a koncentrációs táborban megszerveződő kommunista pártnak állított ideológikus elkötelezettségét hűen kifejező emlékművet. A *Szabad Nép* főszerkesztőjéhez hasonlóan újságíróként dolgozó Ják Sándor is a táborok túlélő tanúságtevői közé tartozott, aki a Dora lágerben szerzett borzalmas élményeit az *Ember a máglyán* (1959) című könyvében örökítette meg. Szintén saját tapasztalatain alapultak az újságíró Bodó Bélának a *Káin visszatért* (1959) kötetbe összegyűjtött, a hírhedt kőszegi munkatáborról és az ausztriai gyalogmenetekről írott elbeszélései. Végezetül Erdődy János *A negyedik lovas* (1959) című művét érdemes megemlíteni, amely nem a szenvedők szempontjából, hanem a kispolgári Bodnár család pusztulásán keresztül mutatta be a negyvenes évek antiszemita valóságát.

A Pécsen született Szántó Tibor (1928–1970) rövid élete során aktív résztvevője volt a magyar irodalmi életnek, s hat elbeszéléskötetből és öt regényből álló írói életművet hagyott maga után az őt kevés figyelemre méltató, hálátlan utókorra. Származása miatt a zsidótörvények hatálya alá esett, s ahogy fia visszaemlékezéséből tudható, azok közé tartozott, akik a világháború utolsó éveiben csatlakoztak a szervezett ellenálláshoz.² Miután háborúellenes szervezkedés miatt elfogták, a nyilasok munkaszolgálatra vitték, sikeres szökése után a háború végéig bujkálni kényszerült. 1945 után a szovjet parancsnokságtól kapott propuszk birtokában újságíró lett, majd komisszárként visszakérült Pécsre, ahol 1952-ben megindította a *Jelenkor* elődjének számító *Dunántúl* című irodalmi folyóiratot.³ Gelléri Andor Endre stílusára emlékeztető realista írásaiból összeállított első novelláskötete *Triciklin* (1955) címmel jelent meg, a másodikat, a *Beziéres-i lehetetlenségeket* 1957 februárjában betiltották. Bár Szántó az ötvenhatos forradalom alatt a munkástanács tagjaként mérsékelt magatartást tanúsított, egy dilettáns költő rendőrnnyomozóként megtorolta rajta műveiről tett nevelő célzatú bíráló megjegyzéseit, emiatt 1957 novemberében vizsgálati fogságba került. Amikor hét hónap múlva kiszabadult, amúgy is rossz látása súlyosan károsodott, élete hátralevő tizenkét évét meghasonlottan, nagyrészt a vakság fenyegetésében, pesti lakásába visszahúzódva élte le. Az *Árnyékvilág* keletkezéstörténetének fontos része, hogy Szántó életének mélypontján, 1958-ban vetette papírra, szorgalmasan teljesítve az önmagára kirótt napi húsz oldalas penzumot.⁴ Érdekes párhuzam, hogy hasonló élethelyzet motiválta a „kritikusi terrorjáról” elhíresült Keszzi Imrét, aki szintén azután látott neki az *Elysiumnak*, hogy a forradalmat követően elvesztette oktatói állását a Színművészeti Főiskolán,

2 Szántó Péter: Apám regénye. In *Élet és irodalom*, 1988. január 29., 5. szám, 10.

3 Szántó szerkesztői működéséről I. Csányi László: Szántó Tibor és a Dunántúl. In *Jelenkor*, 1988, 10, 957–959.

4 Galsai Pongrác: Elfogultság nélkül. Vázlat Szántó Tiborról. In *Kortárs*, 1971, 6, 925.

s marginális társadalmi helyzetbe kényszerült. Vidor Miklós visszaemlékezése szerint barátját, Szántót közvetlenül személyének meghurcolása, letartóztatása inspirálta könyvének megírására: „Az igazság az, hogy szabadulása után, naponta egy-egy ívnyit lekenve írta meg, gúnyos nemtörődömséggel és tán elégtételül is azért, amin keresztül kellett mennie.”⁵ A szerző ígérete szerint a regénynek *Napvilág* címmel lett volna folytatása is, ez azonban végül sosem készült el.

Pályatársai Szántót elsősorban novellái miatt respektálták, első regénye éppúgy nem hozta el számára a sikert, ahogy későbbi nagyepikai alkotásai (*Végjáték*, *Bálnákról is beszélünk*) sem. Mindez aligha véletlen, az *Árnyékvilág* művészi színvonala mai olvasóját sem képes meggyőzni arról, hogy igazat kellene adnia Lengyel Balázsnak, aki Szántóban – ha nem is a sikeres, de – a titkos jó íróként vélte felfedezni.⁶ Alkotói szerepfelfogásától nem állt távol az erkölcsi jellegű képviseleti beszéd vállalása, ahogy halála előtt adott interjújában fogalmazott, „a magukat kifejezni nem tudók, nem akarók” helyett kívánt szólni. Ars poe-
ticája szerint elsősorban a változás és változatlanság közti abszurd viszony foglalkoztatta: „Engem leginkább a megmásíthatatlannak a megmásítása érdekel. Figyelmem fókuszában az áll, amikor reális ok, igény, szükség, lehetőség volna a változásra, és valaki vagy valami abszurdul nem változik.”⁷

Az *Árnyékvilág* 1959-ben jelent meg, amikor a holokauszt megjelenését a társadalmi nyilvánosságban a Kádár-rendszer antifasiszta esztétikai ideológiája uralta. Az ötvenhatos forradalom után több mint tízezer zsidó vándorolt ki annak ellenére, hogy a központi zsidópolitika az antikommunizmustól való félelmében már fellépett a nyilvános antiszemitizmus ellen, amitől a pártállam a védelmet az új asszimilációs ajánlat elfogadásához kötötte.⁸ A kortársi visszaemlékezések feltételezése szerint a zsidópolitikában 1956 és 1958 között fordulat zajlott le, amennyiben a zsidó identitást az izraelita hitre korlátozó tabut ekkor váltotta fel a fasiszta ellenforradalomként megbélyegzett 56-os eseményeknek a tabusítása.⁹

A kultúrpolitikának a műalkotások történelemábrázolásával szemben támasztott követelményei közt a kommunista hősök illegális tevékenysége mellett a szereplők társadalmi osztályhelyzetének a megjelenítése állt. Az *Árnyékvilág* poétikája csak az utóbbi elvárásnak tesz maradéktalanul eleget, mert bár ifjú főhősének minden vágya, hogy csatlakozzon a földalatti ellenálláshoz, ez nem sikerül neki. Az „illegális mozgalom ábrázolásának hiányát” a kritikusok nem haboztak

5 Vidor Miklós: Író és regényhős: Szántó Tibor. In *Magyar Nemzet*, 1993. február 16., 39. szám, 11.

6 Lengyel Balázs: Egy kérdés Szántó Tiborról. In *Új Látóhatár*, 1968, 9–10, 950.

7 Galsai Pongrác: Elkésett beszélgetések Szántó Tiborral. In *Jelenkor*, 1970, 5, 422.

8 Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Bp., 2019, Corvina, 34–35.

9 Richard S. Esbenshade: A holokausztlemlekezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom. In *Múltunk*, 2019, 2, 66. A szerző Kószeg Ferenc visszaemlékező álláspontját tolmácsolja. L. még Ember Mária: A holocaust a magyar prózairodalomban. In *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 8., 211. szám, 11.

felróni Szántónak, amint azt sem, hogy a nyilasok által halálra kínzott kommunista mellékszereplője „nem szerves része a regénynek, szükségfigura, illusztratív alak csupán”,¹⁰ s kötetében elmarad a haladó erők és fasizmus közti drámai összeütközés. Annak ellenére, hogy a kommunista párt dicsőítését elhanyagolta, a mű összességében nem ment szembe az ideologikus normákkal, talán ezért feltételezték róla, hogy pozitív pedagógiai hatást gyakorolhat a fiatalokra: „Az emberiségtől és szenvedélyes fasisztaellenességtől áthatott írás különösen érettebb ifjúságunknak lesz tanulságos, elgondolkoztató olvasmánya.”¹¹ A korszakban persze jelent meg olyan regény, amely sikeresen kötötte össze az ellenállási mozgalom és a nevelő célzatú művészi ábrázolást, ezt példázza Földes Péter *Mókuli* (1961) című epikai alkotása.¹² A feltehetően egyetlen ifjúsági magyar holokausztregény érdekessége, hogy nyíltan beszélt a faji megkülönböztetés náci gyakorlatáról, múltreprezentációja ennyiben meghaladta a népirtás rasszista biopolitikáját kitakaró antifasiszta retorikát, miközben szintén hiányoztak szereplői tablójából a kommunista párttagok. Az árván maradt ötéves zsidó kisfiú életét a történet szerint a magyarországi svábokat és cigányokat soraiban tudó szervezett ellenállási mozgalom menti ki az ostromlott Budapestről, aki a befejezésben a szovjet katonák közvetítésével talál vissza az őt gyámolító, alacsony társadalmi származású fogadott szüleihez. A fővárosban működő fegyveres ellenállás epikai ábrázolása később más művekben is megjelenik, de jellemzően kevésbé játszik fontos szerepet. *A Szent Imre-induló* (1975) Moldova-regényben például csak futólag része a cselekménynek, akkor is negatív színben merül fel: a gettó küszöbön álló felszámolását megakadályozó Koterba nevű lengyel menekült még a kapcsolatfelvétel lehetőségét is elveti az ellenállókkal, mondván, az elszigetelten létező csoportoktól nem várható támogatás.¹³ A kérdés talán a legkülönösebb kontextusban Gyertyán Ervin *A szemüveg a porban* (1975) művében jelenik meg egy kurta epizód erejéig: a cionisták szélsőbaloldali szárnyában aktív Bandler Tibor nevű gimnazista mellékszereplőt majdnem azért zárják ki a mozgalomból, mert a vezetőség döntése ellenére kapcsolatba lép az őt és társait nem nagy bizalommal fogadó kommunista ellenállókkal.¹⁴

Az *Árnyékvilág* kritikussai közül Falus Róbert volt az, aki Szántó javára írta, hogy a témát feldolgozó korabeli regények közül „a legkövetkezetesebben ő választott munkáshősöket történetének hordozójául, hőseiül”.¹⁵ A kommunista ellenálló mellőzése ellenére a recenziók siettek elismerni, hogy az író „szenvedélyesen antifasiszta és humanista, sőt, humanizmusa a marxista osztályelmélet

10 Nemes Gábor: *Árnyékvilág*. Szántó Tibor regénye. In *Tiszatáj*, 1960, 1, 10.

11 B. G.: Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. In *Könyvtáros*, 1960, 5, 387–388.

12 Földes Péter: *Mókuli*. Bp., 1961, Móra.

13 Moldova György: *A Szent Imre-induló*. In *A Szent Imre-induló. Ellhúzódo szüzesség*. Bp., 1981, Magvető, 152.

14 Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban*. Bp., 1975, Magvető, 347–348.

15 Falus Róbert: *Világok mezsgyéjén*. In *Élet és irodalom*, 1960. április 1., 14. szám, 1.

alapján áll”.¹⁶ A regény epikai világának kétségtelen sajátossága, hogy nem csupán az üldözők és üldözöttek között folyik élet-halál harc, hanem társadalmi osztályhelyzet alapján is felszínre kerülnek a szereplők közti ellentétek. A kiváltságaikkal visszaélő gazdagok iránti ellenszenv része az elfogult jellemrajznak, a sematikus karakterfestés a gazdagokat negatív, a szegényeket egyoldalúan pozitív színben tünteti fel. Szántó ebből a szempontból szakít a holokauszt-reprezentáció konvencióival, bár az ideológiai meggyőződésből vállalt tudatos osztályharc egyáltalán nincs benne jelen, a vagyoni helyzetből eredő szociális szembenállás és szolidaritás talán nagyobb mértékben befolyásolja a szereplői értékválasztásokat, mint az állami zsidópolitikához való személyes viszonyulásmód. Ez köszön vissza a Fibor nevű főszereplő apjának a megjegyzéséből, miszerint a gazdagok kivétel nélkül „gyalázatos népség”, függetlenül attól, zsidók, avagy sem, illetve a mellékfigura, Dobroviczky István eszmefuttatásában, miszerint az osztályalapú kommunizmus nem az életüktől, amint arra a nyilasok törekszenek, hanem a vagyonuktól akarja megfosztani a zsidó gyártulajdonosokat.¹⁷ Az osztályellentétek a védett házban összeverődött zsidó menekültek együttélését is megmérgezik, az előjogaihoz nagy hangon ragaszkodó vidéki gazdag kupeccel szemben csak nyílt konfliktus árán sikerül a többség érdekeit érvényesíteni. Amint ezek az epizódok is mutatják, a regény társadalomképe meglehetősen határozottsággal képviseli a szociális igazságosság és egyenlőség eszmei üzenetét.

Az *Árnyékvilág* 1959-ben történő megjelentetése a maga nemében igazi kuriózum a magyar holokausztirodalom történetében. A könyv ugyanis azzal „büszkélkedhet”, hogy iránymutató kiadói előszóval az első oldalán jelent meg. A rövid értékelés preventív jellegű diszkurzív műveletével a Magvető szerkesztői aligha kétséges, hogy az esetleges támadásoknak kívánták elejét venni. A felütésnél ezért tartották mindjárt fontosnak leszögezni, hogy a korabeli társadalmi összefüggések ábrázolásbeli hiánya és az „az itt-ott vitatható hangvétel ellenére” a regény összességében a szerző „életigenléséről és szenvedélyes fasisztaellenességéről” tanúskodik. A szokatlan kiadói gyakorlat kontraproduktívnek bizonyult, s kivívta a mű kritikusaik általános nemtetszését. Még a rövid ismertetések szerzői is úgy látták, hogy „fölösleges is, csaknem bántó is a kiadó ’magyarázkodó’ előszava”;¹⁸ egy *Népszabadság*-ban olvasható cikk pedig kizárólag az előszó bírálatával foglalkozott.¹⁹

Rátérve Szántó kötetének elemzésére, a regényidő az 1943 és 1944 szilvesztere közti egy évet fogja át, s kizárólag a háború budapesti eseményeire fókuszál.

16 Garamvölgyi Magda: *Árnyékvilág*. Szántó Tibor regénye. In *Élet és irodalom*, 1960. április 29., 18. szám, 6.

17 Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. Bp., 1959, Magvető, 305, 411.

18 –ért: Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. In *Film, Színház, Muzsika*, 1960. február 26., 9. szám, 44.

19 Név nélkül: *Könyvkiadás és könyvkritika*. In *Népszabadság*, 1960. február 7., 32. szám, 8; 1. még F. V.: Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. In *Népszava*, 1960. április 24., 97. szám, 4.

A műben tehát a holokausztból a pesti zsidóság üldöztetése képezi az ábrázolás tárgyát. A szerző szinte minden historikus kelléket felsorakoztat, ami a hiteles történelmi valóság felidézéséhez szükséges, a csillagos házaktól a haláltáborokról és gázkamrákról érkező híreken, a Waldsee-képeslapokon, a gettón és a józsefvárosi transzportokon át a Schutzpassokig. A korrajz mégsem kerekedik egésszé, a meggyőző múltképhez a kalandos, gyakran nehezen hihető helyzetekben tobzódó cselekmény járul a legkevésbé hozzá.

Az elbeszélés a zsidó fiú Fibor Sándor előérzetével indul, aki félelmében meg van győződve arról, hogy nem fogja megélni a következő évet. A befogadói elvárásokat a proleptikus túléléstörténet a végkifejletre kondicionálja, így a regény olvasását az a kérdés vezeti, vajon igaznak bizonyul-e végül a baljóslatú megérzés. Fibor alakja nem áll távol a kópé-regények hősétől, képzeletét teljesen leköti a hősi tett ábrándja, amivel a lányok csodálatát szeretné elnyerni. Zsidóként szüleivel és Knett Ágnes nevű barátnőjével együtt elszenvedője a gyilkos és kirekesztő antiszemitizmusnak, azonban velük ellentétben egyetlen helyzetben sem fogadja el a kiszolgáltatott áldozati szerepet. Fibor mindig cselekvően keresi a szökés és ellenállás lehetőségét, amikor elkapják a nyilasok, találékony-sága és bátorsága folytán kijut a téglagyárból, ahogy a villamoson is meglép fogvatartói keze közül. Legfontosabb célja, hogy csatlakozzon az illegális mozgalomhoz, nem vezet eredményre, így magának kell megtalálnia az ellenállás megszervezéséhez az utat. A szereplői életpályák szintjén vele párhuzamosan egy másik, némileg idősebb, kifutóként dolgozó magyar fiú története bontakozik ki. Az árván maradt Levél Károly a kizsákmányolt kispolgárok közé tartozik, aki elől a zsidó gyártulajdonosok eltitkolják, hogy szülei halálos balesetét egy kormánypárti politikus fia okozta. A regényben ő képviseli a többségi magyar társadalom azon szűk rétegét, amely vállalja a nyílt konfliktust a nyilasokkal szemben, emiatt az üldözöttek oldalára kerül. Társadalmi kiszolgáltatottságát a mű harmadik kulcsszereplője, a gátlástalan nagyotkés Roboz Tamás igyekszik kihasználni, akit zsidóként egyedül saját túlélése foglalkoztat. A fordulatos történetészövésről mindent elmond, hogy Roboz dzsentri szeretője, Doboczka Annamária Levél kedvese lesz, amíg a nő akaratlan közreműködésével a fiú a nyilasok fogságába nem kerül. A kapcsolat felbomlása az osztálykülönbségek tartós áthidalásának kudarcát szemlélteti, mivel az *Árnyékvilágban* az emberi viselkedést tendenciózusan a társadalmi helyzet határozza meg, ahogy a regény egyik korabeli kritikusa megfogalmazta: „A »kis sorsok« benne öntörvényeik szerint alakulnak – látszólag; a mélyebb összefüggésekre, az igazi, nagy mozgó-törvényekre jórészt csak villanásnyi fények esnek.”²⁰

A regény holokauszt-reprezentációjának sajátossága, hogy a zsidó identitás tárgyalása csak marginális szerepet játszik benne. A származási és vallási hovatartozás különbsége a felvonultatott szereplőgárda tagjai közül sokatmondóan kizárólag a nyilassá átvedlett zsidó Roboz számára életbevágó kérdés.

20 F. V.: Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. In *Népszava*, 1960. április 24., 97. szám, 4.

A szöveg egyedül Levél Károly és Roboz Tamás párbeszédében tárgyalja a zsidó önazonosság problémáját, amikor Levél személyi iratai Fibor papírjaiért cserébe Robozhoz kerülnek. Az evangélikus hitű Roboz ekkor hívja fel tájékozatlan beszélgetőpartnere figyelmét, hogy zsidónak lenni nem a vallást jelenti, hanem azt a sorsot, ami az ukrainai munkaszolgálatosoknak és a tömeggyilkosságok áldozatainak jutott: „Tudom jól, hogy háború van, akárki meghalhat. Azt a veszélyt, amit bárki más, én is vállalom. De miért közösködjem én a zsidókkal?... Ezért aztán keresztény papírokat szeretnék venni...”²¹ A másik két főhőstől Roboz sem különbözik abban, hogy megtagadja a neki szánt áldozati szerepet, s hozzájuk hasonlóan rendkívül leleményesen próbál meg túljárni ellenségei eszén. A zsidóellenes politika által kikényszerített közös származáson alapuló összetartozás-tudat a Fibor család és a csillagos ház lakóinak kiszolgáltatottságán keresztül jelenik meg a regényben, ezen túlmenően azonban a zsidó múlt vagy kultúra közösségformáló, identitásmeghatározó jelentősége éppúgy nem része az epikai világalkotásnak, ahogy a rasszista fajpolitika ideológiai premiszáinak kifejtése sem. Szántó írói világnézetére jellemző, hogy művében a külső tényezők közül a társadalmi osztályhelyzet még a zsidóüldözések idején is nagyobb mértékben meghatározza a szereplők cselekvéseit, mint az államhatalom származáselvű diszkriminatív fajpolitikája. Ezt a felfogást szemlélteti a zsidókkal, köztük a saját apjával való közösségvállalást a nyilas pártba való belépésével megtagadó Roboz figurája, akinek karaktere a gazdag zsidó szélsőségesen opportunista és elvtelen önzésének politikai indíttatású illusztrációjaként értelmezhető a szövegben.

A talpraesett pesti fiatalok, Fibor és Levél sorsa azonos mintát követ, mindketten elvesztik a családjukat és elszakadnak szerelmeiktől. A két cselekményszál az író úgy alakítja, hogy a végén a szereplők találkozzanak egymással: fegyveres szökését követően Levél a Fibor vezette védett házban talál menedékre. A regénynarráció nem kínál fel külső nézőpontot, ahogy arra az egyik recenzius rámutatott, a point de rue technika a tizenhat és a húszéves munkásfiú szemszögéből láttatja az eseményeket.²² Mivel hiányzik az omnipotens elbeszélő, így a történelmi háttér csak korlátozottan jelenik meg, a mű világnézeti értékfelfogását a szereplői magatartások közvetítik. A regény tehát kamasz főhősök kalandjain keresztül mutatja be az 1944-es év történéseit. Szántó a *Tízezer rendszám* (1970) című ifjúsági regényében hasonlóan dolgozta fel témáját, az 1943-ban játszódó történetben szintén fiatalok állnak a történet középpontjában: egy iskolás osztály tízezer rendszám összegyűjtését tűzi ki célul, ami a rendőrség és a nyilasok figyelmét is felkelti. Az író legnépszerűbb művében Várady detektív, látva a konspirációs eljárást, kilép a rendőrségtől, és visszavonul a hivatásától.²³

21 Szántó: i. m. 38.

22 Nemes: i. m. 10.

23 Szántó Tibor: *Tízezer rendszám*. Bp., 1965, Kozmosz Könyvek. A kötet kritikái közül I. Szöllösy Kálmán: *Tízezer rendszám*. In *Jelenkor*, 1966, 8, 765–766.

A szilveszteri befejezésben a Fibornak Levél által adott atyai pofon a maga kijózanító gesztusával végleg rácsafol a nyitánybeli halálsejtelemre. A kamaszok barátságában úgy tűnhet, hogy Szántó – Keszi *Elysium*ához hasonlóan – a magyar–zsidó együttélés közös jövőjét mutatja fel. Az *Árnyékvilág* a holokauszt túlélés eszmei jelentését azonban nem a magyar–zsidó viszonyra redukálva fogalmazza meg, direkt identitáspolitikai irányultság hiányában a magyar és a zsidó önazonosság elfogadása vagy elutasítása nem befolyásolja a főszereplők fejlődését. Szintén a születéssel kapott származási identitás eliminálása érhető tetten a személyazonosságot igazoló dokumentumoknak a nyilas-zsidó Roboz általi felcserelésében, ami közvetlenül demonstrálja, hogy az önmeghatározás új technikái a születési névvel járó örökség teljes kiiktatását feltételezik. A két fiataalt a nemzedéki összetartozás-tudat és a társadalmi rétegszolidaritás mellett a közös ellenség elleni harc kapcsolja össze egymással. Bár Ungvári Tamás kifogásolta, hogy egyikükben sem megy végbe jellemfejlődés,²⁴ ez annyiban nem feltétlenül helytálló észrevétel, hogy mindkét szereplő eljut családtagjaik passzív környezetéből a bátor, cselekvő ellenállás etikájának nyílt, közösségteljesítő képviselővé. A regény értékrendjében a közösségvállalás szempontjából a két fiú pozitív példájával szemben Roboz testesíti meg az erkölcsi árulást és önfeladást, amikor az üldözöttek oldaláról átáll a politikai hatalommal rendelkező nyilasok közé.

A műből kiolvasható értékrend teljes egészében egy másik gyerekszereplő, Illos Jani kritikáján keresztül tárul fel. Bár nem zsidó, Illos csillagos házban lakik, s miközben papnak tanul, horoszkópok készítésével foglalkozik. Az asztrológiai motívumnak a szövegben önéletrajzi hitele van, Szántó elmondása szerint ugyanis, amikor hőséhez hasonlóan egy malomban dolgozott, neki is módja nyílt megismerni horoszkópját, azt, hogy sorsát a szertelen közösségi feloldódás és a szerzetesi elvonultság feszültsége alakítja.²⁵ Illos emberismeretét dicséri, hogy az általa adott jellemrajz pontosan leleplezi Fibor hőstípusát, akit nem rendkívüli lelki ereje, hanem nagyravágyása emel ki a többiek közül. Mindez azt sejteti, hogy a Fibornak elválásukkor átadott keresztretjvény hasonlóan találó igazsággal fog majd szolgálni megfajtésekor. Illos nem éli túl a nyilas terrort, amikor egy zsidó férfi érdekében rátámad az erőszakos katonára, az utcán hasba lövik. Halála értelmetlennek áldozatnak bizonyul, erőtlen magánakciója nem alkalmas arra, hogy megmentse másokat. Retjvényének megoldása, miszerint Sanyi becsületes módon elért túlélése értékesebb, mert az erkölcsi elvek mellőzésével könnyebben menekülhetett volna meg, Fibor számára nem több, mint „kenetteljes papi szöveg”. A nyilasok kínzását kiálló Levél Feri egy fokkal tovább jut az események értelmezésében, amikor a közösségteremtő antifasiszta fegyveres harcban látja a túlélés egyedüli zálogát,

24 Ungvári Tamás: Szántó Tibor. In *Magyar Nemzet*, 1960. február 27., 49. szám, 4.

25 Galsai Pongrác: Elkésett beszélgetések Szántó Tiborral. In *Jelenkor*, 1970, 5, 419.

s kimondja, hogy „nem csak az erkölcs ellen lehet élni, a rossz ellen harcolni is lehet”.²⁶

Az *Árnyékvilág* összességében az irodalmi holokauszt-reprezentáció olyan példajaként vehető számba, amely bemutatja a nyilasok kegyetlenkedéseit, az áldozatok embertelen szenvedését, ezen túlmenően mégis az életben maradáshoz szükséges, a politikai ideológiától és pártaktivista elhivatottságtól mentes antifasiszta túlélői magatartást állítja a középpontba. Az alapgondolat művészi kidolgozását Szántónak viszont nem igazán sikerült megoldania. A regény egyik értő kritikusa nem minden alap nélkül állapíthatta meg, hogy a mű szereplői „már eleve életre, vagy halálra ítélt statisztái az életnek”: „Az író nem mondja ki a tételt, de félreérthetetlenül érzékelteti, hogy a cselekvők, a jó értelemben ügyeskedők, akiknek helyén van a szívük és eszük, azok megmaradnak.”²⁷ Az író épp azon okból volt kénytelen a cselekményalakításban „kierőszakolt esetlegességekkel, váratlan, kiagyalt fordulatokkal dolgozni”, hogy ily módon igazolja művének téziséét. Az életrajzi háttér részletes ismeretének hiányában nehéz eldönteni, hogy a műigazságnak ez a megfogalmazása mennyiben tekinthető az 1944-es évet tizenhat évesen megélő Szántó személyes tapasztalatain alapuló belátásának, vagy inkább politikai meggyőződésének művészi összefoglalását kell-e benne látnunk.

A kalandokkal tarkított cselekménysor végül látszólag eléri célját, s a kamaszfiúk szövetségében már akkor maradéktalanul beteljesedik az antifasiszta ellenállás eszméje, mielőtt a szovjet csapatok offenzívája kiűzné a németeket és a nyilasokat Budapestről. A regény poétikája mellőzi a dicsőséges szovjet hadsereg győzelmének ábrázolását, emiatt értelemszerűen nem sorolható be az ötvenes években népszerű felszabadulás-regények műfajába.²⁸ A legfontosabb ideologikus normát jelentő felszabadulás hiányában felmerül a kérdés, hogy mit mond a mű az ily módon előálló problémáról, azaz ebben a helyzetben miképpen valósítható meg a nációkkal és nyilasokkal szemben győzelemként értékelhető holokauszt-túlélés. Az *Árnyékvilág* holokauszt-ábrázolásának sajátos ismertetőjegye, hogy a főváros felszabadítása előtt a túlélés úgy jelenik meg a szövegben, mint a nyilas államhatalommal szemben alulról szerveződő közösségi összefogás sikeres önvédelmi stratégiája. Szántó regénye nem a magányos túlélő egzisztencia szemtanúságának felmutatásával zárul, mint a *Sorstalanság*, benne az életben maradás lehetőségét a korlátozott érvényű, behatárolt hatókörű, az üldözöttek összefogásán alapuló defenzív szabadság hordozza magában.

A két főszereplőnek a belső erők egyesítését kifejező új közössége azonban önmagában bizonyosan nem lehetett elegendő a közös túléléshez, legalábbis

26 Szántó: i. m. 435.

27 E.: Szántó Tibor: *Árnyékvilág*. In *Irodalmi Újság*, 1960. szeptember 15., 18. szám, 10.

28 A felszabadulás-regényekről I. Kisantal Tamás: A zsidóüldözés ábrázolása az 1950-es évek magyar irodalmában. In *Mesterek és tanítványok*. Szerk. Czeferner Dóra, Böhm Gábor, Fedeles Tamás. Pécs, 2018, PTE-BTK TDT, 165–187.

amennyiben a történelmi ábrázolás hitelességét fenn akarta tartani a regény szerzője. S ez még akkor is megállapítható, ha Fibor és Levél együttműködése a védett házba menekültek megóvásában megtalálja saját humanista igazolását. A két fiú együtt testesíti meg a civil alapon létrejött antifasiszta összefogást, érdemes ugyanakkor felhívni rá a figyelmet, hogy az ifjúkorban járó fiatalok férfiközössége mellett lányoknak, női szereplőknek már nem jutott rájuk szabott hősi feladat. Az *Árnyékvilág* talán legmeglepőbb poétikai megoldása, hogy az üldözöttek ellenállása a Vörös Hadsereg megérkezésének hiányában, a háborúból kimaradó szervezetek támogatásában nyer értelmet. A nyilasok tömeggyilkosságai elől menekülők számára Szántó regényében ugyanis végül egy vöröskeresztes védett ház lesz a biztonságot nyújtó menedék. A védett házak a magyar holokauszt során különleges státusszal felruházott fővárosi épületek voltak, amelyeket 1944 novemberében jelöltek ki a védlevéllel rendelkező zsidók számára mint a semleges államok képviselőinek diplomáciai védelme alatt álló lakóhelyiségeket. Több más nagykövet mellett a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője, Friedrich Born is azok közé tartozott, akik ily módon vették ki a részüket a zsidók megmentésében. A regény nyitójelenetében a gyerekek Fibor a csillagos házban még együtt szilveszterezik családjával és családi ismerősökkel, egy évvel később ugyanezen alkalomból már elszakadva szüleitől, felnőtté válva a védett ház parancsnokaként számolhat le egykori irracionális halálfélelmével. A lakók által folyamatos őrséggel megerősített vöröskeresztes védett ház az önszerveződő ellenállás központja, ahol – függetlenül a földalatti ellenállási mozgalomtól – egymás mellett küzdhet zsidó és magyar fiatal. Szántó műve feltehetően az '56-os forradalom és az író saját keserű tapasztalatai nyomán mellőzte a kommunista párttagok és a szovjet felszabadítók szerepeltetését, s a társadalmi elnyomást eltűrő, a passzív áldozati sorsot elfogadó szüleik világát maguk mögött hagyó, önállóan cselekvő, egymást bátorító forradalmi ifjúság képére formálta meg regényhőseinek karakterét. Ha az irodalom a helyes olvasásra szánt szó, melynek meghallására a belső fül szolgál, ahogy azt Gadamer vélelmezte,²⁹ akkor az *Árnyékvilág* esetében a holokauszt genocídiumára való emlékezés igazságát úgy kell olvasnunk, mint amelyben mindenekelőtt a Vöröskereszt támogatásával, *a származásbeli különbségeken felülemelkedő, a közösségben együtt, fegyveresen kiharcolható túlélés* beváltható ígéretét kell meghallani.

29 Hans-Georg Gadamer: Filozófia és irodalom. Ford. Poprády Judit. In *Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza? A modern esztétikai gondolkodás paradigmái*. Szerk. Bacsó Béla. Budapest, 1995, Ikon Kiadó, ELTE Esztétikai Tanszék, 41–62.